

İLHANLILAR DÖNEMİNDE MUSUL'DA SİYASİ VE EKONOMİK DURUM**The Political and Economic Situation in Mosul During the İlkhaniids Period****Tülay YÜREKLİ*****ÖZ**

Bu makalede, İlhanlılar döneminde Musul'un siyasi ve ekonomik durumu ele alınmaktadır. Makalede, Musul'un idari konumuna değinildikten sonra valilerin dinî kimliklerine dikkat çekilerek Musul'daki siyasi gelişmeler işlenmektedir. Şehrin ekonomik durumu, ziraî, ticarî ve endüstriyel faaliyetler kapsamında incelenerek bu faaliyetleri etkileyen olumlu ve olumsuz gelişmelere temas edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Musul, İlhanlılar, Moğollar, El-Cezire

ABSTRACT

In this article Mosul's political and economic status in the İlkhaniate period have been addressed. In the article, after being mentioned the governmental status of Mosul, the political events in Mosul have been discussed with being pointed out religious identity of the governors. The city's economic status has been examined within the context of agricultural, industrial and commercial activities and the positive or negative effects on these activities have been touched upon.

Key Words: Mosul, İlkhaniids, Monguls, al-Jazeera

Giriş

Moğollar batıya ilerleyişleri sırasında Harezmsşahlar Devleti'ni yıktıktan sonra Azerbaycan ve İran'a yürüdüler. 4 Safer 618 tarihinde (30 Mart 1221) Meraga'yı ele geçiren Moğollar, bir ay sonra Erbil'e yöneldiler. Bunun üzerine Erbil hâkimi Muzaffereddin Gökbörü ve halife, gerekli tedbirleri alarak askerî kuvvetlerini Dakûka'da topladılar. Türk-İslam kuvvetlerinin Dakûka'da toplanmasından çekinen Moğollar, İran'a çekildiler (İbnü'l Esîr XII, 1990: 333-334; Eskikurt, 1995: 43-44; Gül, 2010: 104).

Moğol ordularının Irak'ın kuzeyinde etkin oldukları dönem Musul hâkimi Bedreddin Lülü'nün saltanatına (630-657/1233-1259) rastlar. Moğollar, Irak'ın kuzeyine 633/1235 ve 634/1236 yıllarında şiddetli ve etkileri daha kalıcı akınlar düzenlediler. Bu saldırılar sırasında Erbil ve Sincar yağmalandı ve tahrip edildi (Abû'l Farac II, 1999: 536). Bu gelişmeler karşısında Lülü, Moğolların yüksek otoritesini erken denilebilecek bir tarihte tanımayı çıkarları bakımından uygun gördü.¹ Böylelikle Musul, Moğol tahribatının dışında kaldı.

* Arş. Gör. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tulayyurekli@yahoo.com

¹ Lülü'nün Moğol hâkimiyetini kabul ettiği tarih hakkında elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Eskikurt (1995: 49), Lülü'nün Moğol tâbiyetine geçişinin ilk aşamasını 1245 gibi geç bir tarihe götürür. İbnü'l Fuvatî (2003: 89), Lülü'nün, Halifelige bağlı Erbil'i Şevval 634 /Mayıs-Haziran 1237 tarihinde kuşatan Moğol birliklerine alet edevat ve erzak naklettiğini kaydeder. Kimi tarihçilerin bu hâdise münasebetiyle Lülü'den Moğol emiri olarak söz etmeleri

Tarihçiler Lülü'yü, zeki, kurnaz ve ileri görüşlü bir devlet adamı olarak görürler (Eskikurt, 1995: 60-61). Zira bu büyük devlet adamı, Türk-İslam hükümdarlarını karşısına almadan Moğolların safında durmayı başaramış ve ülkesine yönelik muhtemel Moğol saldırılarının önüne geçmiştir.

Lülü'nün benimsediği siyasi yöntem onun ölümünden (Şaban 657/ Temmuz M. 1259) sonra oğlu es-Sâlih İsmail tarafından sürdürülemedi. Es-Sâlih ve kardeşleri artan Moğol baskısına dayanamadılar ve birer birer Memlûk Devleti'ne sığındılar. Lülü ailesinden Memlûklerin hizmetine ilk giren Sincar hâkimi Melik Muzaffer Alaeddin oldu. Melik Muzaffer, kardeşi es-Sâlih'e bir mektup yazarak onu Memlûk Devleti hizmetine girmeye davet etti. Nineva valisi Şemseddin Yunus el-Başıkî, bu mektubu ele geçirdi ve Erbil'deki Moğol görevlilerine ilettiler. Es-Sâlih durumu anlayınca, Moğolların Musul'a asker sevk edeceğinden endişelenerek Musul'dan ayrılıp Şam'a doğru yola koyuldu. Es-Sâlih'in ayrılmasını müteakip şehir, es-Sâlih'in eşi ve aynı zamanda Hülagü'nün kızı Türkan Hatun'un ve Moğol şahnenin elinde kaldı.

Kahire'de bir araya gelen Lülü'nün oğulları, Memlûklerden aldıkları destekle Musul'u geri almak için teşebbüse geçtiler. Es-Sâlih, Musul'a girmeyi başardı. Ancak süratle gelen Moğol kumandan Sandogu Noyan şehri kuşattı. Aylarca süren kuşatmanın ardından es-Sâlih daha fazla direnemedi ve şehri Moğol kumandana teslim etti (Ramazan 660/Temmuz-Ağustos 1262) (Abû'l Farac II, 1999: 579-581; Ebû'l Ferec, 1941: 44-47; İbnü'l Fuvatî, 2003: 247-249; Makrizî I/1 1957: 485; Eskikurt, 1995: 65-75). Şehre giren Moğol kuvvetleri, meslek erbabı hariç, halkın çoğunu katlettiler ve şehri harabeye çevirdiler (Reşideddin II, 1999: 510). Es-Sâlih, başarısızlıkla sonuçlanan teşebbüsünün ardından esir edildi ve bir süre sonra da öldürüldü.

1. İlhanlılar Döneminde Musul

1.1. Siyasi Gelişmeler

Tarihî kaynaklar, İlhanlılar döneminde Musul'daki siyasi gelişmeler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmazlar. Hatta bu şehir hakkında bildiklerimiz kimi zaman sadece valilerin adları ve görev süreleriyle sınırlı kalır. 1300 yılının başlarına kadar Musul valilerinin kimliklerini İbnü'l Fuvatî ve Ebu'l Farac'dan öğrenmekteyiz. Bununla birlikte, bazı valilerin atanma tarihleri ve görev süreleri ile ilgili iki müellif arasında ciddi farklıklar vardır.²

İlhanlı ülkesi başlıca sekiz büyük eyaletten oluşmaktaydı (Uzunçarşılı, 1988: 255). Konumuz itibariyle, bu eyaletlerden el-Cezire, Irak'ın ve Suriye'nin kuzeyi ile birlikte Güneydoğu Anadolu'nun tamamını kapsamaktaydı. Merkezi Musul olan eyalet, İlhanlı idari yapılanmasına tâbi tutulmadan önce, coğrafi manada üç kısma ayrılmaktaydı;

---

ilginçtir. Bir Moğol hükümdarının Arapça bastırıldığı ilk sikkenin Lülü'ye ait olduğu zannedilmektedir. Lülü bu parayı, Moğolların nüfuz sahası içerisinde muhtemelen devletini düzenlemeden önce Ögeday'ın eşi Töregene adına bastırmıştır (Spuler, 1987: 209).

² Ebu'l Farac'ın eserinde konumuzla ilgili hâdiselerin tarihleri çoğunlukla Yunan takvimine göredir. Eserin tercümesinde bu tarihlerin Milâdi karşılıkları mevcuttur. Bu nedenle, sadece Ebu'l Farac'dan faydalandığımız bazı yerlerde Miladi tarihleri kullandık.

Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr. Hülagü, Musul merkez olmak üzere, el-Cezire'nin bu üç bölgesini Diyar-ı Bekr eyaleti adı altında birleştirdi. Zaman içinde Diyar-ı Mudâr adı kayboldu ve bölgenin toprakları Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia'ya dâhil oldu. Zira, Hamdullah Müstevfi 1340 tarihli Nüzhetü'l kulûbun'da el-Cezire eyaletini Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Bekr olarak tanımlamaktadır (Gül, 2010: 65-68, 69-70).

Aşağıda konu edindiğimiz valilerin, Musul'un yanı sıra el-Cezire'nin yönetiminden de sorumlu tutuldukları tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bununla beraber, bu valilerden ilk ikisinin, Musul ile birlikte el-Cezire eyaletinin de idaresini üstlendiklerine dair elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Spuler (1987: 384-385), el-Cezîre valilerini, göreve atanma tarihlerini esas alarak sıralamaktadır. Spuler'in listesinde de bu iki valinin adları yoktur.

Gayr-ı Müslim İlhanlar döneminde Musul valileri, farklı dinlere mensup şahıslardır. Bu valilerden birinin Yahudi birinin de Hristiyan olduğunu biliyoruz. Gayr-ı Müslim bu iki şahsın Musul'a tayini, Abaka ve Argun'un hükümdarlığına tesadüf eder. Spuler (1987: 96, 263-264), Abaka ve Argun'un, Müslümanlara karşı düşmanlık siyasetini benimsediklerini eserinde vurgulamaktadır. Spuler (1987: 264) ayrıca, Argun'un Yahudi veziri Sadüddevlé'nin Müslümanlara muhalefetinin, onları yüksek memuriyetlere almama derecesine ulaştığını ve bu vezirin, akrabalarına himaye gösterdiğini belirtmektedir. Musul'un Yahudi valisi, Sadüddevlé'nin kardeşidir. Onun valiliğe getirilmesi, Sadüddevlé'nin akrabalarına tanıdığı iltimasın göstergesidir. Hristiyan valinin varlığını, Abaka'nın Müslümanlara karşı olumsuz tutumuyla ilişkilendirmek şimdilik imkân dâhilinde değildir. Zira Abaka dönemindeki diğer valilerin dinleriyle ilgili, kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Argun zamanında bu Hristiyan valinin tekrar valilik makamına atanmasının nedeni ise muhtemelen, Argun'un Hristiyanlara verdiği destekle ilgilidir.

Moğol kumandan Sandogu Noyan, Musul'u zapt edince, şehir valiliğine Şemseddin Yunus el-Başıkî'yi, şahneliğine de Emir Nureddin'i tayin etti (İbnü'l Fuvatî, 2003: 249). El-Başıkî, Lülü'nün beylerinden olup, es-Sâlih zamanında Nineva valisi idi (Ebu'l Ferec, 1941: 44, 47). Yukarıda da söylediğimiz gibi, es-Sâlih'in Memlûklere sığınacağını Moğol görevlilere el-Başıkî bildirmiş ve dolayısıyla Musul'un doğrudan İlhanlı hâkimiyetine geçmesine vesile olmuştur.

El-Başıkî'nin adı, çok geçmeden yolsuzluk hâdiselerine karıştı. El-Başıkî, Hülagü'nün 662/1263-1264 yılında Musul, Mardin ve el-Cezîre'nin malî durumlarını teftiş için gönderdiği el-Hâfızî'ye 16 bin dinar rüşvet verdi. El-Hâfızî, bu rüşvet karşılığında el-Başıkî'nin mali durumunu örtbas etti. Bu gelişmelerin şahidi Erbilli Zeki adında eski bir asker, Hülagü'nün huzurunda, el-Başıkî'nin, Lülü'ye ait hazineleri çaldığını ve Memlûk Devleti'ne sığınacağını söyledi. Hülagü derhal bir araştırma meclisinin kurularak hâdisenin araştırılmasını emretti. Meclisin tahkikatları neticesinde suçları ortaya çıkan el-Hafızî ve el-Başıkî öldürüldüler (Abû'l Farac II, 1999: 584; Yunûnî II, 1955: 236).

El-Başıkî'den sonra yerine yukarıda sözü geçen Erbilli Zeki getirildi. Erbilli Zeki, Musul'un At Pazarı'nda tellallık yapan eski bir askerdirdi. Erbilli Zeki'nin valiliği uzun sürmedi. Zimmetine mal geçirdiği iddiasıyla 664/1266 yılında tutuklanarak mallarına el

konuldu ve şehrin yeni valisi Radiyüddin Baba/Papa b. el-Kazvinî³ tarafından öldürüldü (Abû'l Farac II, 1999: 587; Ebû'l Ferec, 1941: 47; İbnü'l Fuvatî, 2003: 254; Zehebî 49, 1999: 22).⁴

Radiyüddin Papa iyi bir yönetici olmasına (Safedî X, 2000: 38) rağmen görevinden azledildi. Abaka Han, Papa'dan boşalan valilik makamına Erbil'in köylerinden Berkûtalı Hristiyan Mesud'u, şehrin şahneliğine de Uygur asıllı Aşmut'u memur kıldı (Abû'l Farac II, 1999: 598; İbnü'l Fuvatî, 2003: 258).⁵

Bundan sonraki süreç, Papa'nın Musul valiliğini tekrar elde etmek amacıyla Mesud el-Berkûtî'ye hazırladığı tuzak etrafında işledi. Papa, el-Berkûtî'nin usulsüz topladığı vergilerle şehri imha ettiğine dair bir takım asılsız hususlar hakkında Abaka'yı bilgilendirdi. Bunun üzerine Abaka, hâdisenin araştırılması için bir grup ümerayı Musul'a gönderdi. Yapılan araştırmalar, yalancı şahitlerin ve Moğol görevlilerin rüşvet karşılığında Papa lehine verdikleri bilgiler doğrultusunda, Aşmut ve el-Berkûtî'nin mahkûm edilmesiyle sonuçlandı. Papa ise tekrar Musul valiliğine atandı (Abû'l Farac II, 1999: 602; İbnü'l Fuvatî, 2003: 261).⁶

El-Berkûtî ve Aşmut, Papa'nın çevirdiği oyunlardan Abaka Han'ı haberdar ettiler. Abaka bu kez, kardeşi ve damadına hakemlik görevi vererek hâdiseyi tetkik etmelerini emretti. Yaklaşık bir ay süren tetkikler neticesinde meselenin iç yüzü anlaşılınca, Papa ve adamlarından Hotanlı Celeleddin Turan öldürüldü. El-Berkûtî ve Aşmut ise eski görevlerine döndüler (676/1280) (Abû'l Farac II, 1999: 605-606; İbnü'l Fuvatî, 2003: 280; Safedî X, 2000: 30).⁷ Bu takibatlara rağmen Musul'da sular durulmadı. El-Berkûtî'nin Celeleddin Turan'a ait hazineyi soyması kovuşturmaları yeniden başlattı. El-Berkûtî ve bu işte ona yardım eden yeğeni Suidat ile Yezidi Ebu Bekir yakalanarak muhakemeye çekildiler. El-Berkûtî, Moğol görevlilere 5000 darik? taahhüt ederek ancak kurtuldu. Diğerleri ise ağır işkenceler altında katledildiler (Abû'l Farac II, 1999: 606-607).

Abaka'dan sonra yerine geçen kardeşi Ahmed Teküder, komşusu Memlûk hükümdarı Kalavun ile dostluk antlaşması yapmak istedi. Memlûk hükümdarı, Teküder'in bu antlaşma çerçevesindeki isteklerine karşılık, Bedreddin'in oğlunun⁸ Musul valiliğine kabul

³ Papa iyi bir şairdi. Kardeşi İftihareddin Melik Said, Mengü Kağan zamanında Kazvin valisi idi. Kendisi, Türkçe ve Moğolca okur-yazar olup, Sinbadname'yi Türkçe'ye, Kelile ve Dimne'yi Moğolca'ya tercüme etti (Aksarayî, 2000: 200; Turan, 2001: 187).

⁴ Zehebî, hâdiseyi 663/1264-1264 yılı olayları arasında kaydetmektedir.

⁵ Berkûtî'nin tayini, İbnü'l Fuvatî'ye göre 666/1267-1268, Ebu'l Farac'a göre 1276 yılındadır.

⁶ Papa'nın tayini, İbnü'l Fuvatî'ye göre 668/1269-1270, Ebu'l Farac'a göre 1278 yılındadır.

⁷ Safedî'ye göre Papa, 699/1299-1300 yılında ölmüştür.

⁸ Bu şahsın babasının, Musul hâkimi Bedreddin Lülü ile aynı ismi taşıması dikkat çekicidir. Lülü geride üç erkek evlat bıraktı. Es-Sâlih, Musul'un düşmesinden hemen sonra öldürüldü. Memlûklerin hizmetine giren diğer iki kardeşin ne doğum ne de ölüm tarihlerini biliyoruz. Makrizî (II 1997: 149), adını kaydetmediği "Musul sâhibi"nin Kalavun'un hizmetinde Moğollara karşı Humus'ta savaşırken 680/1281-1282 yılında hayatını kaybettiğini zikretmektedir. Müellifin bu ibareyle Lülü'nün oğullarından birini kastetmesi muhtemeldir.

edilmesini şart koştu (Abû'l Farac II, 1999: 610-611). Fakat bu antlaşmadan bir netice çıkmadı.

Teküder'in halefi Argun, Musul valiliğini el-Berkûtî'ye tevcih etti. El-Berkûtî'nin bir kez daha valiliğe getirilmesi, bölgedeki Hristiyanları sevince boğdu (Abû'l Farac II, 1999: 616). Musul ve havalisi, El-Berkûtî'nin bu son dönem valiliği sırasında, Suriyeli unsurların baskınlarına maruz kaldı. 1284 yılında Türklerden, Kürtlerden ve Araplardan oluşan 600 kişilik birlik, Erbil ve civarına taarruzda bulundular (Abû'l Farac II, 1999: 619). Ertesi sene, 300 kadar Memlûk süvarisinin de katıldığı Türkmen, Arap ve Kürtlerden müteşekkil 4000 kişilik kalabalık büyük bir kuvvet, Musul'u yağmaladı. Bu yağmadan en çok zarar görenler, Yahudiler ve Hristiyanlar oldu. (Abû'l Farac II, 1999: 619-621; İbnü'l Fuvatî, 2002: 307).

El-Berkûtî, Argun'un veziri Celayir Buka ve kardeşi Arok ile yakın temas içerisinde idi. Buka kudretli bir emir olup malî işlerden anlıyor, Argun'a yakın emirler onu çok kıskanıyorlardı. Bu yüzden fırsat yakaladıkça Argun'a Buka'yı kötülüyorlardı. El-Berkûtî ve akrabaları Buka'dan başkasına itimat etmiyor, yalnızca onu tanıyorlardı. Buka'nın kardeşi Irak-ı Arab ve Diyar-ı bekr nâibi Arok ise toplanan vergiyi devlet merkezine göndermiyordu. Bunun üzerine Argun, emirlerinden Bayıtmış el-Kuşcu'ya, Arok'u ve onunla birlikte gayri meşru yollardan kazanç sağlayan yöneticileri yakalamasını emretti (Abû'l Farac II, 1999: 625; Sümer III, 1991: 355). Bayıtmış, Musul'a gelerek önce Arok'u ve hemen ardından da el-Berkûtî'yi tutukladı. Moğollar, el-Berkûtî'ye bir milyon dinar mukabilinde mevkiinde kalacağını teklif ettiler. Fakat el-Berkûtî anlaşmaya yanaşmadığı gibi onlara karşı sert bir tavır takındı. Tutumundan vazgeçmeyen el-Berkûtî, Erbil'e götürüldü ve kısa bir müddet sonra öldürüldü (1289). Moğol görevliler bu tutuklamalar sırasında el-Berkûtî'nin kardeşi Şihabeddin'i de katlettiler (Abû'l Farac II, 1999: 624-627).

Aynı yıl, Suriye'den gelen 2000 kişilik bir kuvvet, Sincar'ı geçti ve Cizre civarına kadar sokuldu. Geçtikleri yerleri yağmalayarak ilerleyen bu kuvvet, kadın ve çocuklardan oluşan 1000 kişiyi esir aldı ve halkın elindeki küçükbaş hayvanlara da el koydu. Musul'daki emir,⁹ Habur'a kadar bu kuvvetleri takip ederek esirlerden yaklaşık 300 kişiyi kurtarmayı başardı (Abû'l Farac II, 1999: 628).

El-Berkûtî'den sonra Musul, Mardin ve Diyar-ı bekr valiliklerine, Argun'un veziri Musullu Sadüddeve el-Yahudi'nin kardeşi Eminüddeve getirildi (1290) (Abû'l Farac II, 1999: 630). Sadüddeve, İlhanlı maliyesini kısa zamanda yoluna koymuş, fakat Müslümanlara duyduğu düşmanlık nedeniyle yüksek makamlara Hristiyan ve Yahudileri yerleştirmişti (Spuler, 1987: 264). Sadüddeve'nin devlet üzerinde gittikçe artan nüfuzu, halkın Yahudilere karşı tepki göstermesine ve bu tepkilerin ciddi teşebbüslere dönüşmesine zemin hazırladı. İsmaililerden bir grup, Eminüddeve'yi öldürmek amacıyla 1290 yılında Musul'a geldi. Ancak, kendi aralarında vuku bulan bir kavga esnasında kimliklerinin açığa çıkması sebebiyle hedeflerine ulaşmadan yakalandılar (Abû'l Farac II, 1999: 630, 635; Uyar, 2003: 133-139).

⁹ Ebu'l Farac emirin adını açıkça kaydetmemektedir.

Sadüddevl'e'nin öldürülmesinden (29 Safer 690/3 Mart 1291) sonra Bağdat'ta Yahudilere yönelik başlayan halk hareketi, Irak'ta Yahudilerin yaşadığı diğer yerlere de yayıldı. Eminüddevl'e, bu olaylar devam ederken, Musul'un yeni valisi Bayıd'ın emri ile öldürüldü (690/1291) (İbnü'l Fuvatî, 2003: 317).

Baydu döneminde Diyar-ı bekr-Musul bölgesi, Türkmenler ve Moğol Uyratlar arasındaki mücadelelere sahne oldu. Gazan tahta geçince, bu Moğol kabilesinin Türkmenlerden gasp ettikleri hayvanları ve diğer malları iade etmelerini aksi takdirde ölümle cezalandırılacaklarına ilişkin bir emir çıkarttı. Fakat bu malların pek çoğu mahvolduğundan Türkmenlere iadesi mümkün olmadı. Taraflar arasında çıkan savaşlarda Moğollar Türkmenlerden çok çektiler ve nihayetinde asker ve muharipten müteşekkil kalabalık bir kuvvet halinde Memlûk Devleti'ne sığındılar (1296) (Abû'l Farac II, 1999: 658-659; Sümer, 1970: 65, 66; Gül, 2010: 182, 183).

Memlûk tecavüzlerine karşı 26 Safer 699/22 Kasım 1299 yılında Suriye seferine çıkan Gazan Han, Halep ve Hıms'ı zapt ettikten sonra Şam'ı kuşattı. Zorlu hava koşulları yüzünden aldığı yerleri Memlûklere terke mecbur kalan Gazan, Fırat üzerinden Mardin'e geçti ve önceki sene Memlûk hâkimiyetine geçen şehri yeniden fethetti (Spuler 1987: 112). Bir süre Mardin'de kalan Gazan, Necmeddin Gazi'yi Diyar-ı bekr ve Diyar-ı rebia'ya vali tayin etti. Bu sırada Musul valisi, Fahrüddevl'e Ebu Muhammed İsa b. Hibetullah en-Nasrânî el-Musulî idi. İbnü'l Fuvatî'ye göre Fahrüddevl'e, edip, şair ve alimleri himâye eden iyi bir yöneticidir (İbnü'l Fuvatî IV/III, 1962: 277). İbnü'l Fuvatî'nin aksine Reşideddin (III 1999: 656), Fahrüddevl'e'nin zulmünden halkın bıktığını ve bundan dolayı Gazan Han'ın, Necmeddin Gazi'ye onu öldürmesi için emir verdiğini kaydetmektedir. Neticede 1303 yılında Musul'a giren Necmeddin Gazi, el-Musulî'yi öldürdü. Necmeddin Gazi, Musul taraflarında eşkıya ve asileri tenkil ederek şehirde asayışı yeniden sağladı (Turan, 2001: 190).

Olçayto, 1312 yılında Suriye dönüşünde Diyar-ı bekr valiliğine Emir Sutay'ı atadı. Ebu Said Bahadır Han'ın cülûsundan sonra Sutay'ın görevine son verildi (Spuler, 1987: 560).

İbn Battûta'nın ziyareti esnasında Musul valisi, Haydar lakaplı Emir Alâeddin Ali b. Şemseddin idi. Haydar, "şerif ve seyitlikle yücelmiş", cömertliğiyle meşhur, cesur bir şahsiyetti (İbn Battûta I, 2004: 336).

Haydar'dan sonra şehir, ikinci kez Diyar-ı bekr valiliğine getirilen Sutay'ın hâkimiyet alanı içerisinde kaldı. Sutay yaklaşık yüz yaşında iken 1332 yılında Musul civarında vefat etti. Kendisi iyi idaresi ile ün kazanmıştı (Spuler, 1987: 560).

1.2. Ekonomik Hayat

Aylarca süren kuşatma sonrası Musul'a giren Moğollar, şehri yakıp yıkarak tahrip ettiler. (Reşideddin II, 1999: 510). Şehirdeki Moğol tahribatının izleri uzun süre silinmedi. Nitekim Ebu'l Fida (285), 1321 yılında tamamladığı Takvimü'l Buldân'ında şehirden söz ederken "...Şehir kalesi tamamen harab vaziyette. Şehri çevreleyen iki sur var. Bu sur Dımaşk surundan bile daha büyük. Zamanımızda şehir surunun üçte ikisi imar edilmiş durumda" diyerek Moğol tahribatının boyutlarını ortaya koymaktadır. XIV.

yüzyılın ikinci çeyreğinde Musul'a uğrayan İbn Battûta (I 2004: XXVI-XXVII, 335-336), şehirdeki Moğol tahribatının izlerinden hiç bahsetmemektedir. Seyyah'ın ziyareti sırasında şehir, surları, kalesi, camileri ve diğer yapıları ile canlı ve büyük bir yerdi. Şehrin içinde han, dışında kervansaray bulunuyordu. Şehrin çarşıları, üst üste bina edilmiş dükkânlarıyla göz alıcı idi İbn Battûta'nın tasvirlerinden şehir ekonomisinin XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinde düzeldiğine hükmedilebilir.

Moğol istilası sırasında pek çok yer gibi Musul ve havalisinde de büyük bir kıyım yaşandı (Turan, 1988: 484). Buradan hareketle, nüfusun azalması ve bu nedenle toprakların boş kalması ve bunun sonucunda Musul'da ziraî faaliyetlerin düşmesi beklenir. Hâlbuki Kazvinî (461-462, 545), 1275 tarihli Âsârü'l bilâd adlı eserinde Musulluların Dicle'den açılmış kanallardan faydalandıklarını ve bu nehir üzerinde arabalara yerleştirilen değirmenlerin tahılları öğütmek üzere bir yerden diğerine hareket ettiğini kaydetmektedir.

Gazan Han tahta geçince ziraî alanda pek çok ıslahat gerçekleştirdi. Musul ve havalisinde Dicle'den kanallar açılarak yeni köyler vücuda getirildi. Reşideddin'in Diyar-ı bekr ahalisine yazdığı resmî yazıda, Musul civarında Dicle'den "Nehri Mustacidde-i Reşidi" adıyla açılacak kanalda 14 nehir ve köy kurulacağı, bunlara Diyar-ı bekr ve Diyar-ı rebia, Büyük ve küçük Ermenistan ve Rum vilayetlerinden muhacirler getirilerek yerleştirileceği, tohumluk, çift hayvanları, ziraat aletleri ve yiyeceğin tam verileceği, Diyar-ı bekr halkının da bu iş için 2000 işçi vermesi gerektiği ve bunların ücretlerinin kendisi tarafından karşılanacağı anlatıldı (Togan, 1953: 37-38; Özgüdenli, 2009: 300).¹⁰

Söz konusu dönemde Musul'da, bilhassa üzüm ziraati yaygındı. XIV.yüzyılın ortalarında Musul'dan geçen İtalyan seyyah Morellini buranın üzümelerini ve meyvelerini metheder.

İlhanlı Devlet adamı Hamdullah Müstevfî'nin 1340 tarihli Nüzhetü'l Kulûb'una göre, Musul devlet hazinesine 328.000, Erbil 22.000, Sincar 147.000, Bertulla 13.200, Bevazic 14.000, İmadiya 68.000, Kermelis 11.200 dinar vergi vermektedir. Bu rakamları karşılaştırsak Musul'a bağlı küçük yerleşim birimlerinden Bertulla, Bevazic ve Kermelis'in zirai açıdan önem kazandıkları anlaşılmaktadır (Hamdullah Müstevfî 1913: 102-103, 105; Togan 1931: 26-28; 'Aâni 1986: 220-221).

Moğol istilasıyla yollarda asayişin kalkması, Musul'un uzak ülkelerle ticari bağlarını zayıflattı. Bununla beraber, ilerleyen dönemlerde Musullu tüccarlar kendi yörelerine özgü malları satmak üzere uzak yerlerle ticari ilişkiler kurdular. Mesud el-Berkûtî'nin babası, Kubilay Han'ın nezdinde itibarlı büyük bir tüccardı (Abû'l Farac II 1999: 598).

¹⁰ Togan (1953: 37-38), Reşideddin'in bu yazısına eklediği planı incelemiş ve bu planın eksikliklerini vurgulamıştır. Togan, bu kanalın Dicle'den değil de Habur'dan Cizre yanında açıldığını belirtmektedir. Bu kanalın sağında Reşidiye, Mecdiye, İbrahimiye, Humamiye, Rukniye, Sultaniye, solunda Celaliye, Latifiye, Karye-i Ali, Muhammediye, Ahmediye ve Şihabiye şeklinde Reşideddin'in ve oğullarının isimlerinin verildiği köyler bulunmaktadır. Musul'un birkaç km kuzeydoğusunda Dicle nehrinin kenarında Reşidiye adında bir Türkmen köyü mevcuttur.

Seyyah Marco Polo, Musul halkını tüccar olarak sıfatlandırmakta ve onların baharat, ilaç, "muslin" adı verilen ipekli dokumalar, mücevherat ve inciler ihraç ettiklerini söylemektedir (Aâni, 1986: 281; Bakır, 1998: 764).

İlhanlılar ile rakipleri Memlûkler arasında yapılan antlaşmalar iki ülke arasındaki ticari münasebetin ilerlemesini sağladı. Teküder zamanında yollar açıldı ve tüccarlar iki ülkenin topraklarında güven içerisindeydiler (Abû'l Farac II, 1999: 611; Spuler, 1987: 470).

Teküder'den sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulmasıyla Musul ve çevresinde Memlûk baskınlarının sıklaşması ticareti olumsuz etkiledi. Bilhassa 1286 yılındaki baskında Musullu tüccarlar epeyce zarar gördüler (Abû'l Farac II, 1999: 619-621; İbnü'l Fuvatî, 2003: 307).

Gazan Han ticari yollarda emniyetin sağlanması dışında aktif bir ticari siyaset gütmeydi. Bu dönemde Memlûklerle yapılan antlaşmaya göre, iki ülke arasında ticaretin canlanması için yol güvenliğinin artırılması kabul gördü. Fakat Mısırlı tüccarlar el-Cezire'de casusluk yaptıkları gerekçesiyle çoğu kez idam edilmeleri yüzünden kendilerini güvende hissetmediler (Spuler, 1987: 471).

Ortaçağlarda Musul, madenî eşya üretimi ve dokumalarıyla şöhret buldu. İlhanlılar zamanında bu türden üretim küçülmekle birlikte, kesintiye uğramadı ('Aâni 1986: 247). Moğollar bir şehri alınca halk arasından bilgileri, hüner ve marifet sahiplerini ayırırlar ve bunları hükümdar doğuda kendi hizmetinde kullanırdı. Sandogu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri de, Musul'a girdiklerinde sadece meslek sahiplerine dokunmamışlardı (Reşideddin II, 1999: 510; Spuler, 1987: 453-454).

Moğol idaresinin kurulmasından sonra askerî-siyasi meseleler Musullu sanatkârları İslam dünyasının farklı ülkelerine gitmek mecburiyetinde bıraktı. Böylece Musul kakma geleneği, İslam dünyasının farklı yerlerine yayıldı. XIII. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı Memlûk eserleri üzerindeki kitabelerden Musullu ustaların imzalarını taşıyan eserlerin hepsinin Musul'da imal edilmediği anlaşılmaktadır (ed-Divecî, 1951: 96-97; Bakır, 2002: 358).

Moğol devrinde pek çok Uygur kâtip ve sanatkârın İslam dünyasına gelmesi resmin canlanmasına tesir etti (Turan 1988: 394). Musul sanat okulu üzerindeki Uygur ressamların etkisini günümüze ulaşan maddi kültür mahsullerinde görebiliriz. Ebu Said Bahadır'ın 734/1333'de Musul'da yaptırdığı ve Konya'da Mevlana türbesine hediye ettiği kazan üzerindeki insan resimleri Uygur tarzını yansıtır. Louvre müzesinde Saint Louis'e ait bir vaftiz kazanı da XIII veya XIV. yüzyılda Musul'da imal edilmiş olup, üzerinde bu tarzda insan ve hayvan resimleri vardır (Turan, 1988: 389-390).

Söz konusu dönemde Musul'a özgü dokumalar pek çok yerde talep görmeye devam etti. Bu dokumalar Cenevizliler aracılığıyla Bağdat'a buradan da Tebriz'e ve daha uzak yerlere taşındı (Marco Polo, 2003: 87). Musul işi tırazlı kumaşlar, üst düzeylilere gönderilen makbul hediyeler arasına girecek kadar değerli idi. Örneğin, Abaka'nın kızı

Goncişkeb, ülkesinde olup bitenleri kâsıdları vasıtasıyla Memlûk emirlerinden Tengiz'e iletir ve ona her sene Musul işi tırazlı lükslerden gönderirdi (Safedî II, 1990: 382).

Sonuç

Bedreddin Lülü'nün erken tarihlerde Moğol hâkimiyetini tanınması, Musul'u Moğol tahribatının dışında bırakmıştır.

Gayr-ı Müslim İlhanların dinî politikaları, Musul valilerinin tayininde kısmen rol oynamıştır. Şehir valiliğinden bir defaya mahsus Yahudi, birkaç defa da Hristiyan bir şahıs mesul tutulmuştur.

Moğol istilasının yarattığı kargaşa, yeni idari düzenin tatbikinden doğan aksaklıklar, kısa aralıklı vali değişimleri ve bazı valilerin iyi bir devlet adamı vasfını haiz olmayışları, şehirde idarî manada uzun süre istikrarın sağlanamamasına yol açmıştır.

Şehirde yürütülen ekonomik faaliyetler, olumsuzluklara rağmen, dönem dönem toparlanmış ve canlanmış. Gazan döneminde ziraat alandaki yenilikler, ziraati yükseltmiştir.

Ebu Said Bahadır Han döneminde şehir ekonomisindeki iyileşmeler, imar faaliyetlerine ivme kazandırmıştır.

Moğolların hüner ve marifet sahiplerine verdikleri önem, dokuma ve madeni eşya işçiliği gibi zanaat dallarının devamına imkân tanımıştır. Moğollarla birlikte bölgeye gelen Uygur sanatkarlar resim sanatının gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

KANAKÇA

'Aâni, Nuri Abdul' Hamid, el-Irak fi'l Ahd-i Celairî, Bağdat: Dâru şuûnu's sekâfiyyeti'l amme, 1986.

Abû'l Farac, Abû'l Farac Tarihi I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Aksarayî, Müsâmeretü'l Ahbâr, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", Belleten, LXIV/ 241, Ankara 1998, s. 749-826.

Bakır, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2002.

Ebu'l Fida, Takvimu'l Buldan, Beyrut: Dâru sâdir, t.y.

Ebü'l Ferec, Tarih-i Muhtasarüddüvel, (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul: Maarif Vekâleti, 1941.

Ed-Divecî, Said, "Smâ'atu'l Musul ve Ticâretuha fi'l Kurûni'l Vustâ, Sumer, VII/1, Bağdat 1951, s. 89-98.

Eskikurt, Adnan, Lü'lü' Hanedanı'nın Musul Hâkimiyeti (607-660/1211-1262), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1995.

Gül, Muammer, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.

İbn Battûta, Tuhfetü'n-Nuzzâr, İbn Battûta Seyehatnâmesi, (çev. A. Sait Aykut), I, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

İbnü'l Fuvatî, el-Havâdisu'l Câmia, Tahkik: Mehdî en-Necm, Beyrut: Daru'l kütübi'l ilmiye, 2003.

İbnü'l Fuvatî, Telhîsu Mecmai'l-Âdâb, IV/III, Tahkik: Mustafa Cevad, Dımaşk: Vizaretü's-sekâfe ve'l irşâd, 1962.

Kazvinî, Âsârü'l-Bilâd, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

- Makrizî, Kitâbü's-sülûk, II, Beyrut: Dâru'l kütübî'l ilmiye, 1997
- Makrizî, Kitâbü's-sülûk,, I/I, neşreden: Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire: 1957.
- Marco Polo Dünyanın Hikâye Edilişi, (çev. Işık Ergüden), İstanbul: İthaki Yayınları, 2003.
- Özgüdenli, Osman, Gâzân Han ve Reformları, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2009.
- Reşideddin, Câmî'u't-tevârih, Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles, English translation: W. M. Thackston, II-III, Harward University 1999.
- Safedî, Ayânu'l-Asr, II, Yayınlayan: Fuad Sezgin, Frankfurt 1990.
- Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, X, Tahkik: Ahmad el-Arnâvût- Turki Mustafa, Beyrut: Dâru ihya et-turasi'l arabî, 2000.
- Spuler, Bertold, İran Moğolları, Tercüme: Cemal Köprülü, Ankara: TTK Yayınları 1987.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I, Ankara 1970, s. 1-147.
- Sümer, Faruk, "Argun", DİA, III, İstanbul: Diyanet Vakfı, 1991, s. 355-357.
- Sümer, Faruk, Şahıs Adları, I, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1999.
- Togan, Zeki Velidi, " Reşideddin'in Mektuplarında Anadolu'nun İktisadî ve Medenî Hayatına Ait Kayıtlar", İstanbul Üniversitesi İktisad Fakültesi Mecmuası, XV, 1-4, İstanbul 1953, s. 33-49.
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2001.
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988.
- Uyar, Mustafa "İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa'düdevle", Tarih Araştırmaları, XXI/ 33, Ankara 2003, s. 226-242.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara: TTK Yayınları 1988.
- Yunînî, Zeylu Miratî'z-zaman, II, Hyderabad; Dâiretü'l maârifî'l osmaniye, 1955.
- Zehebî, Târihu'l-İslâm, 49, Tahkik: 'Omer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut: Dâru'l kütübî'l arabî, 1999.